

László Zsigmond Bujtás

Het Nederlandbeeld van de tot de galeien veroordeelde Hongaarse predikanten^{*}

Abstract

From already published letters of Hungarian Protestant ministers damned to the Neapolitan galleys by a special law court at Pozsony (Bratislava) in 1675 to prominent Dutch persons, from almost the galleys turns out that they called them, consequently the Netherlands as defenders of the truth belief (*fides orthodoxa*) who felt solidarity with fellow-Protestants (especially the Reformed ones) abroad, were ready to support them in their struggle to preserve their religious freedom and to assist to build the Church of God everywhere.

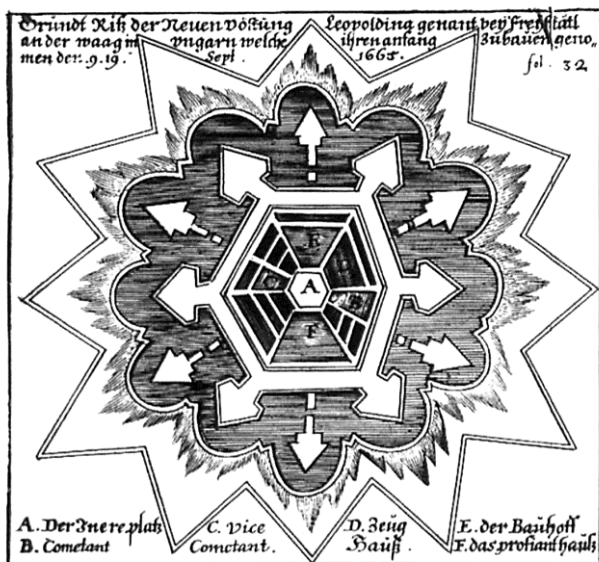
The article also analyses unpublished works of the Protestant ministers and their supporter at Venice during their slavery and after their liberation by admiral Michiel de Ruyter in 1676. In these documents the same image of the Netherlands can be found but also two more epitheta ornantia can be observed: they called the members of the States General, respectively the country as the nourishers of the Church and the greatest defenders of the truth of the Gospel.

Keywords: Hungarian protestant ministers damned to the Neapolitan galleys, Hungarian church history, 17th century, Ferenc Otrokocsi Fóris (1648-1718), Jakab Csúzi Cseh (1639-1695), Nicolaus Zaff (died after 1677)

Studies die de receptie van Nederland in Hongarije en Zevenburgen behandelen, trachten in het algemeen aan de hand van reisjournalen, brieven van peregrini,¹ “omniaria” (aantekenschriften)² of verborgen aanwijzingen in werken van een bepaalde auteur, geschreven na zijn terugkeer,³ het

beeld te reconstrueren dat een bepaalde auteur zich van Nederland heeft gevormd.

Van de door het zgn. bloedgericht van Pressburg⁴ tot de galeien veroordeelde Hongaarse predikanten hadden slechts weinigen voor hun veroordeling, tijdens een buitenlandse studiereis, Nederland bezocht,⁵ en van geen van hen zijn dagboeken of reisbrieven bewaard gebleven, zodat het onderwerp van deze publicatie vermoedelijk nogal verrassend is voor de lezer. Dat verandert niet door het feit dat in de zomer/herfst van 1676 nog vijf andere predikanten Nederland wisten te bereiken,⁶ die door enkelen van de bovengenoemde personen werden vergezeld. Omdat de meesten van hen geen belangrijk literair oeuvre op hun naam hadden staan en de twee belangrijkste reizigers onder hen, Ferenc Otrókoci Fóris en Jakab Csúzi Cseh, na hun vrijlating en terugkeer naar Hongarije enkel werken hadden gepubliceerd die qua aard niet geschikt waren om hun vroegere belevenissen in Nederland vast te leggen (van Otrókoci waren theologische twistgeschriften en over kerkzaken en (taal)geschiedenis handelende werken verschenen en van Csúzi prekenbundels), is het moeilijk om op het eerste gezicht te concluderen welk beeld ze zich van Nederland hadden gevormd.

Afbeelding 1: De vesting Lipótvár (thans Leopoldov in Slowakije), de plaats waar Ferenc Otrókoci Fóris gevangen zat, tweede helft van de 17e eeuw (Lajos Szántai verzameling)

Dat. 27. Julij / 1676.
A. 17. Sp. 1. / 1676.

E. O. F. G. S.!

Illustrissimi, Serenissimi ac Potentissimi Domini, Dei
Gloria, ac bonae Ecclesiae, Promotores fervidissimi, nostri
post Deum Liberatores felicissimi, & Patrum perpetuam
animi gratitudine merito nobis observandi!

ento quidem gradu, divina circa suos vindicandos
videtur nobis procedere Providentia; Strenue tamen
circa suos vigilat Custos Israelis, veritatemque sui veritatem,
in aeternum stare demonstrat dicens: Portas Inferorum
non superatum ire Ecclesiam, super Petra, Jesu Christo,
ejusque pura doctrina edificatam. Licet enim Draco
Infernalis, ab antiquo fraudulentorum, ac perniciosorum
consiliorum artifex, tum tempore Ecclesiae primitivae per Ju-
daeos & Gentes, hancque praecipuis crudelissimos Imperato-

Afbeelding 2: Het inleidende deel van het memorandum van Ferenc Otrókocsi Fóris (1676)
(Nationaal Archief, Den Haag, ASG, inv. nr. 6137)

Ook de twee hoofdwerken die de geschiedenis van de galeislaaf-predikanten behandelen, van de hand van Bálint Kocsi Csörgő,⁷ respectievelijk Ferenc Otrókocsi Fóris,⁸ brengen ons niet dichterbij de beantwoording van de gestelde vraag – uit het werk van laatstgenoemde kunnen we alleen opmaken dat de predikanten hun bevrijder, admiraal Michiel de Ruyter (1607-1676), een bijbelse vergelijking makend, als hun Mozes zagen (die de Joden uit Egypte had geleid).⁹

Het Nederlandbeeld van de tot de galeien veroordeelde predikanten is daarom alleen op een bijzondere manier te reconstrueren, namelijk aan de hand van grotendeels onbekende geschriften die wel van hen afkomstig zijn, maar vóór hun terugkeer naar Hongarije ontstonden, waarbij moet opgemerkt worden dat een en ander geïnterpreteerd moet worden in het kader van een relatie waarin *de ene partij hulp behoefde en om ondersteuning vroeg, vervolgens voor die hulp en ondersteuning bedankte, ter-*

wijl de andere partij als potentiële en daadwerkelijke weldoener te beschouwen was.

Het is bekend dat de predikanten een levendige correspondentie vanaf de galeien hebben gevoerd. Voor ons onderwerp leveren de brieven die ze aan Nederlandse instellingen en personen hebben geschreven dus concrete gegevens op. In de zomer van 1675 wendden ze zich tot de Nederlandse zaakgelastigde te Basel, Abraham Malapert (1639/40-1676),¹⁰ met het verzoek hen te bevrijden, waarbij ze de leidende instelling van het land, de Staten-Generaal als een instelling karakteriseerden die met innige liefde tegenover iedereen en vooral tegenover geloofsgenoten stond, terwijl ze de zaakgelastigde als lid van de genoemde instelling betitelden.¹¹ (We weten dat ze ook nog rechtstreeks een brief aan de Staten-Generaal hebben gericht,¹² maar de inhoud daarvan kennen we niet.)

Uit de hierop volgende periode, waarin de Nederlandse vloot in de buurt van Napels verschijnt, zijn twee brieven van de predikanten bekend. De ene, gedateerd op 30 december 1675, is aan de tweede predikant van de Nederlandse vloot, Aegidius Viret, en aan de andere predikanten van de vloot¹³ gericht. In deze brief geven de predikanten uitdrukking aan hun overtuiging dat de geadresseerden voor hen dezelfde vurige liefde koesteren als voor alle overige mensen, maar bovenal voor hun in nood verkerende geloofsgenoten.¹⁴ (Ook hierin maken ze melding van aan de admiraals De Ruyter en Den Haan gerichte verzoekschriften,¹⁵ maar de inhoud hiervan, die voor ons onderwerp van groot belang zou zijn, kennen we helaas niet.) In de andere brief, van 19 januari 1676, waarin ze door admiraal Den Haan gestelde vragen betreffende de reden van hun gevangenschap op de galeien beantwoorden, betuigen ze hun dank aan God omdat hun lot bekend is geworden aan lieden wier ziel vervuld is van een christelijke vroomheid die zich niet alleen in woorden, maar ook in daden uit. Omdat ze over de geadresseerde hebben vernomen dat hij het christelijke geloof niet alleen belijdt, maar ook bereid is dit te beschermen, beantwoorden ze zijn vragen tamelijk uitvoerig.¹⁶

In de periode na hun bevrijding zond Otrokocsi op 7 mei 1676 vanuit Venetië een brief aan zijn vroegere docent, Frans Burman (1632-1679), hoogleraar theologie te Utrecht, waarin hij de wederwaardigheden van hem en zijn lotgenoten – eveneens een bijbelse vergelijking makend – als volgt beschreef:

Dat behaegt my ten minsten hier by te voegen, een wonderlijcke overeenkomst tusschen dese onse verlossinge uyt het geestelijcke, en die van

de kinderen Israels, uyt het lichamelijke Egypten. Want hier is ons dien Excell. Heer de Ruyter, wien het Goddelijck bevel van ons te verlossen, door de Ho. Mog. Heeren Staten der Vereenigde Nederlanden aenbevolen is, gelijk als een dapperen Moises geweest; maer oock zijnder Aarons in dat geestelijck Egypten, als vreemdelingen en aenkomelingen, van dat selfde landt gevonden, namentlijk de Hollandsche Consul tot Napels residerende,¹⁷ en met den selven, de Godtvruchtige en Edele Heer Georgius Welz,¹⁸ die als vertaelders van het selfde bevel, en dappere aenhouders by den Onder-Koninck van Napels¹⁹ geweest zijn. Maer tusschen de voorafgaende uytstellinghe, van de beloofde vrylaetingh, en de vrystellingh by Nacht, word mede een groote ghelijckheydt en overeenkomst bevonden.²⁰

Het is algemeen bekend dat de van de galeien bevrijde predikanten na een kort verblijf te Venetië een veilig onderkomen hebben gevonden in Zürich. Kort na hun aankomst, in de zomer van 1676, besloten ze twee deputaties eropuit te sturen, een naar Nederland en Engeland en een naar Duitsland, om aan de regeringen en vorsten van die landen om hulp te vragen, zodat ze naar hun vaderland terug zouden kunnen keren en aldaar hun werk zouden kunnen hervatten. Namens de in Nederland aangekomen groep schreef Balázs Köpeczi Kaller²¹ een verzoekschrift waarin hij de Staten-Generaal, dus indirect Nederland, onder andere ‘de behoeders van de evangelische waarheid en van het ware geloof’ noemde²² en waarin hij de Staten-Generaal verzocht niet alleen hun eerdere verzoeken te ondersteunen,²³ maar hun ook een aanbevelingsbrief voor de Engelse koning mee te geven, zodat ze hun situatie aan hem konden uiteenzetten en hem om hulp konden vragen. Köpeczi bracht aan zijn kennis, Louis Tronchin (1629-1705), hoogleraar te Genève, verslag uit van het verblijf van de delegatie in Den Haag, en noemde de leiders van Nederland ‘de ijverigste beschermers van het ware geloof’.²⁴

We weten ook dat de predikanten die in het voorjaar van 1677 uit Engeland naar Nederland terugkeerden een memorandum bij de leidende instelling van het land hebben ingediend waarin ze uiteenzetten welk hulp zij van Nederland verwachtten inzake hun terugkeer naar Hongarije, het verzekeren van de godsdienstvrijheid in hun land en de teruggave van de kerkelijke goederen,²⁵ maar de tekst hiervan, die een belangrijke bijdrage zou kunnen leveren aan ons onderwerp, is niet bewaard gebleven.

De in Zürich achtergebleven predikanten die van de actie van hun in Den Haag verblijvende lotgenoten op de hoogte waren, hebben bijna gelijktijdig met hen, in mei 1677, eveneens in punten samengevat om welke

hulp zij Nederland verzochten. Ze zonden hun verzoek aan de Nederlandse gezant te Wenen, Gerard Hamel Bruyninx (1616-1691),²⁶ en karakteriseerden de leidende instelling van het land in hun verzoekschrift als volgt:

Hadden we maar de kracht om u, grootmoedige voedsters van Gods kerk,²⁷ te laten ervaren hoezeer onze ziel en geest te allen tijde bereid zijn de u verschuldigde dank uit te spreken. Toch is het ons zonneklaar dat de uitmuntende en hoogmogende Heren en uwe Excellentie niet zozeer gestuurd, geleid en bewogen worden door de grote en eeuwige dank die wij u om uw verdiensten jegens ons verschuldigd zijn, maar vooral door het streven om Gods glorie te bevorderen²⁸ en de gemeenten van Jezus Christus op te bouwen.²⁹

De tot dusver gepresenteerde gegevens duiden erop dat de tot de galeien veroordeelde predikanten hun situatie met die van de uit Egypte bevrijde Joden vergeleken, in hun bevrijder, admiraal De Ruyter, hun Mozes zagen, terwijl ze de leiders en de gezanten van het land als de beschermers van het ware geloof beschouwden, die met name ten aanzien van hun geloofsgenoten (de aanhangers van de hervormde belijdenis), medegevoel en solidariteit toonden en bereid waren om hen te helpen, waarbij ze hen beschreven als personen die de bouw van Gods kerk bevorderden. Hun impliciete mening over het land zelf kan niet anders geweest zijn dan wat ze over de door hen benaderde bestuurders en vertegenwoordigers dachten.

Tot dusver heb ik getracht de elementen van het Nederlandbeeld der predikanten te reconstrueren door gegevens die in hun werken, brieven en geschriften te vinden zijn als een mozaïek bijeen te leggen. Voor een meer genuanceerde beschrijving van hun Nederlandbeeld zal ik van nu af aan uit twee onbekende werken van de eerder vermelde predikanten Ferenc Otrókosi Fóris en Jakab Csúzi Cseh putten.

Ferenc Otrókosi Fóris (1648-1718)³⁰ was blijkbaar de leidende figuur van de op de galeien belande predikanten, hiervan getuigen de brieven die hij aan personen in Nederland heeft geschreven, mogelijk hiertoe geïnspireerd door de contacten die hij tijdens eerdere studies in Nederland had gelegd.³¹ Van zijn brief uit Venetië, die hij onmiddellijk na zijn bevrijding schreef, is al sprake geweest. In een andere, te Zürich gedagtekende en mede namens de overige predikanten geschreven brief,³² die hij zelf dankbetuiging (*gratiarum actio*) noemt, maar die in feite een verzoekschrift in de vorm van een memorandum is,³³ schetst hij in de zomer

van 1677, nog voordat de predikanten naar Nederland vertrokken, een vanuit breder perspectief gezien beeld van het hulpvaardige Nederland en verzoekt hij dit land om steun teneinde de terugkeer van hemzelf en zijn lotgenoten naar Hongarije mogelijk te maken.³⁴

De auteur noemt de geadresseerden – ook hier de leden van de Staten-Generaal – weliswaar in andere bewoordingen maar toch door enkele van de eerder beschreven elementen te gebruiken, ‘de innigste ondersteuners van de glorie Gods en het welzijn van de kerk’, ook karakteriseert hij hen als ‘hun na God gezegendste bevrijders en hun met dank van de ziel voor eeuwig te eren beschermheren’.³⁵ Ten slotte brengt hij de dankbaarheid onder woorden die de predikanten voor hun bevrijding voelen.

Hij begint zijn relaas met de christenvervolgingen in de oudheid, daarna noemt hij die van de Waldenzers en de Hussieten, vervolgens die van de protestanten in de eeuw van de reformatie en in zijn eigen tijd en ten slotte stelt hij vast dat God, ondanks de vele vervolgingen vroeger en in zijn eigen tijd, zijn volgelingen nooit in de steek heeft gelaten, en al leek het er soms op dat de vervolgdten ten onder zouden gaan, toch zond hij steeds weer helpers om de lijdenden te redden. Zo’n helper was vroeger keizer Constantijn de Grote geweest, die aan de vervolgingen van Maxentius³⁶ in Rome, Galerius³⁷ in het Oosten en Maximinus³⁸ in Afrika een einde had gemaakt, en zulke helpers waren in de eeuw van de reformatie en in zijn eigen tijd de hervormde vorsten en koningen.

Otrokocsi karakteriseert de leiders van het land, dus indirect ook Nederland zelf, door hen met de eerder genoemde historische personen te vergelijken. Hij doet dit als volgt:

Heden treedt gij, vurige beschermers van Gods kerk ongetwijfeld in de voetsporen van degenen die door een bijzondere beslissing van Gods wil voor deze heilige taak werden aangewezen. Zoals gij in het roemruchte Nederland de totaal zuivere, heilbrengende en totaal vrije verkondiging van het Woord onder uw vleugels bewaart en ijverig beschermt, zo tracht gij datgene wat in ons vaderland al bijna teloor is gegaan ernstig en met al uw krachten te herstellen.³⁹

Als voorbeeld noemt hij de bevrijding door de Nederlanders van de predikanten, die op de galeien in Napels en in de gevangenis te Buccari⁴⁰ veel leed hadden ondergaan.

Hij vermeldt verder dat ze tijdens hun kwellingen gepijnigd werden door beelden en geluiden die leken op de uitgelezen gruwelen die Lot had ondergaan; dat ze zich geïsoleerd hadden gevoeld van het goddelijke

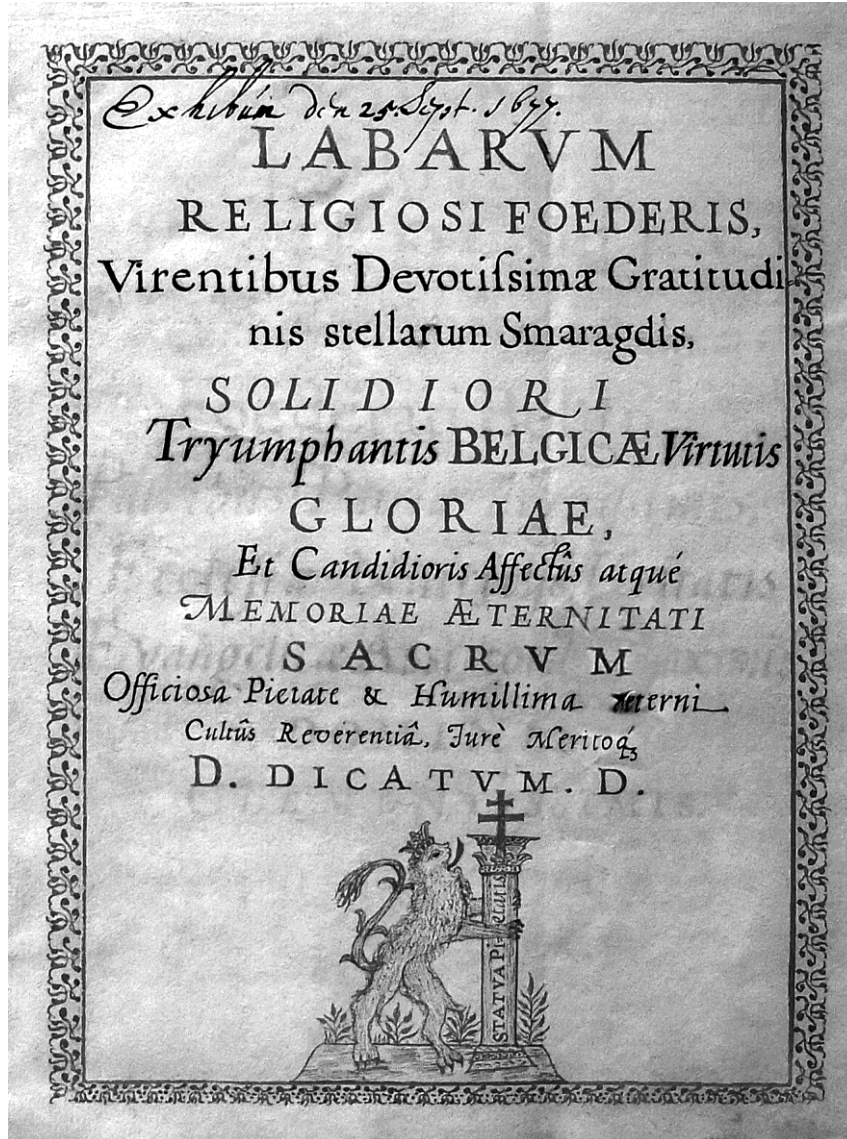
Babylon en dat ze, afgescheiden van de gemeenschap der heiligen, tot het geestelijke Sion hadden gebeden. Echter dankzij God, de admirals De Ruyter en Den Haan en de gezant te Wenen, Hamel Bruyninx, was hun lot in een oogwenk veranderd. Door de medewerking, de welwillende en onvermoeibare zorg en de efficiënte bemiddeling van hun redders was de dag gekomen waarop ze de genade, de daadkracht, de macht en het erbarmen van God hadden kunnen ervaren. Voor dit alles zouden ze God en hun Nederlandse helpers voor eeuwig dankbaar zijn en ze zouden ervoor zorgen dat hun daden niet in vergetelheid raakten. Ten slotte verzochten ze de Staten-Generaal bij keizer Leopold I te bemiddelen opdat zijzelf en hun in het buitenland rondlopende broeders naar hun vaderland konden terugkeren en thuis vrijelijk het evangelie konden verkondigen, en opdat ze hun kerken en de in beslag genomen kerkelijke goederen terugkregen.

Jakab Czúzi Cseh (1639-1695),⁴¹ die in de gevangenis van Sárvár had gezeten, maakte deel uit van de tweede groep van tot de galeien veroordeelde predikanten, die eveneens naar Napels was gestuurd, maar niet verder was gekomen dan de gevangenis van Buccari.⁴² Aldus had ook hij de beproevingen van de reis ervaren. Hij was met István Beregszászi,⁴³ voormalig predikant te Hanva⁴⁴ vrijgelaten om in Wenen, respectievelijk Venetië het losgeld voor de vrijlating van henzelf en van de anderen bijeen te brengen. Omdat ze er niet in slaagden het gehele bedrag bijeen te brengen, werden alleen Beregszászi és Csúzi in vrijheid gesteld. Terwijl de eerstgenoemde na zijn vrijlating in Venetië onderdook, vanuit deze stad zijn lotgenoten trachtte te helpen, vervolgens wachtte op degenen die in Napels en in Buccari waren vrijgelaten en ten slotte samen met hen naar Zürich ging, keerde Csúzi na zijn vrijlating via Wenen naar Hongarije terug en was hij in augustus 1676 al thuis; in de herfst van dat jaar zond hij een werk naar Zwitserland om dank te betuigen voor de opvang van zijn van de galeien verlore lotgenoten.⁴⁵

Csúzi had ettelijke jaren eerder dan Otrókoci in Nederland gestudeerd en nadat hij in 1665 naar Hongarije was teruggekeerd, was hij eerst predikant in Komárom en daarna in Losonc⁴⁶ geworden. Had Otrókoci zijn predikantsambt in Rimaszécs⁴⁷ nog maar net had aanvaard toen hij voor het gerechtshof te Pressburg werd gedaagd, Csúzi was al zeven jaar in dienst geweest toen hem dit overkwam.

Afbeelding 3: De vesting Sárovar, waar Jakab Csúzi Cseh gevangen zat, tweede helft van de 17e eeuw (dubbele ets van Matthias Greischer, waarop afgebeeld de oostelijke en de westelijke zijde van de burcht, Historische Beeldgalerij, Hongaars Nationaal Museum, 55.1276)

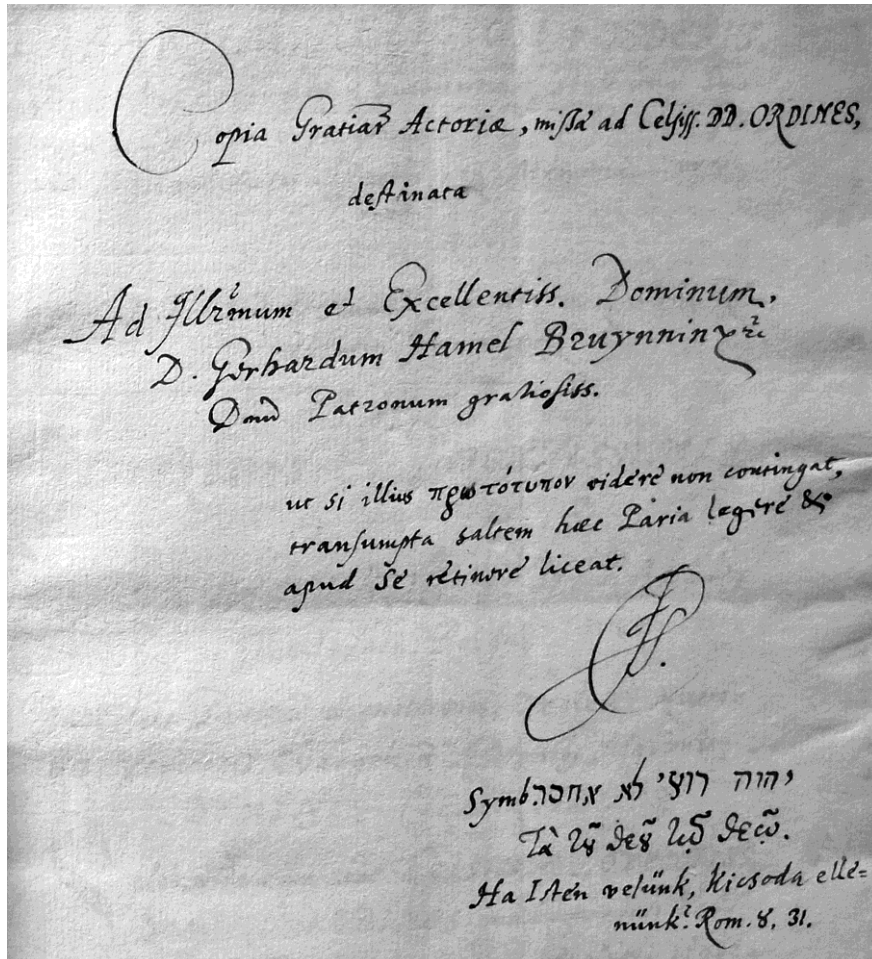

Afbeelding 4: Titelblad van het dankbetuigende werk *Labarum religiosi foederis* van Jakob Csúzi Cseh (1677) Onderaan de 'Zuil der godvruchtigheid' (*status pietatis*), op de top waarvan het uit het stof geheven Hongaarse dubbelkruis en de Nederlandse leeuw die dit beschermt (Nationaal Archief, Den Haag, ASG, inv. nr. 6142)

In de herfst van 1677, ruim een half jaar na zijn terugkeer in Hongarije, wendde Csúzi zich in een tot nu toe onbekend werk van hem tot Nederland om dank te betuigen voor de redding van zijn lotgenoten en om verdere ondersteuning te vragen.

Hij zond dit werk, dat *Labarum religiosi foederis* (Vlag van het geloofsverbond) was getiteld,⁴⁸ in 1677 aan de Staten-Generaal en kenmerkte het genre ervan eveneens als dankzegging (*gratiarum actio*). Uit de bijgesloten brief⁴⁹ blijkt dat hij eerst van plan was geweest om het erin vermelde persoonlijk uiteen te zetten, maar dat hij daar eindelijk vanaf had gezien. Hij deelde ook mee dat hij niet alleen namens zichzelf schreef, maar ook namens de predikanten van de provincies Moson, Pozsony, Komárom, Győr, Nyitra, Bars, Hont en Nógrád,⁵⁰ van wie enkele uit hun kerken verdreven waren. Behalve om hun dank te betuigen wendden ze zich ook tot de geadresseerden omdat ze tijdens de smartelijke gebeurtenissen die hen overkwamen op hulp van de geadresseerden hoopten. Hij schreef ook dat hij zich enerzijds gemachtigd voelde zijn relaas te doen omdat hij na zijn studie in Nederland in Leeuwarden met een Nederlands meisje was getrouwd,⁵¹ waardoor hij zich gedeeltelijk als Nederlander beschouwde, anderzijds omdat hij de Nederlandse gezant te Wenen, Hamel Bruyninx, zijn dierbaarste beschermheer mocht noemen.⁵² Hij droeg het werk op aan ‘de eerbiedwaardigste vaders van het vaderland, de voedsters van de kerk en de krachtigste beschermers van de evangelische waarheid’,⁵³ vervolgens constateerde hij in het inleidende deel dat Nederland een der bloeiendste staten van zijn tijd was en met name de aantrekkelijke eigenschap had dat het fundament van ’s lands welvaart in de religie en in de eerbied daarvoor bestond; dit verhinderde namelijk dat de mensen tot stompzinnigheid, zonde en teugelloosheid vervielen.⁵⁴

Van de religies was de christelijke de beste omdat men God daardoor op de juiste wijze kon leren kennen en zuiver liefhebben, zodat de geboden van het geloof en de voorschriften van de moraal in acht genomen konden worden. De thesaurus van de desbetreffende regels had God goedgunstig in handen van de Nederlandse staat geplaatst en deze was het fundament van ’s lands geluk omdat hij een leidraad vormde voor een leven waarin het de moeite waard was voor God te leven en te sterven.

Afbeelding 5: Opdracht van Jakab Csúzi Cseh aan zijn meest geliefde beschermheer, Gerard Hamel Bruyninx, met zijn monogram J. Cs. (= Jacobus Csuzius) en zijn motto: Zo God voor ons is, wie zal tegen ons zijn? (Rom. 8:31) op het afschrift van zijn dankbetuigende werk dat aan de Weense gezant werd gezonden (Nationaal Archief, Den Haag, AGHB, inv. nr. 9.)

Van het landsbestuur vond de auteur het meest karakteristieke dat men in het land het ware geloof (fides orthodoxa) beleed en beoefende, maar terwijl voor anderen religie slechts een voorwendsel was, was deze voor de Nederlanders het belangrijkste in het leven omdat ze van mening waren dat de veiligheid en de integriteit van een land door het bestaan van de religie en de mogelijkheid om die te beoefenen gewaarborgd werden. Door de verwerving van dit inzicht 'hebt gij niet alleen in eigen land zaken verricht die gij nodig acht om het ware geloof te beschermen, te

behouden en te verspreiden, maar hebben ook de oosterse kerken in Griekenland en Azië uw vrome en heilige ijver ten aanzien van de kerk ervaren, hetgeen zowel in het oosten als in het westen tot nut van henzelf en tot vreugde van de vrome zielen heeft gestrekt.⁵⁵

De heldhaftigheid, zachtmoedigheid, vroomheid en liefdadigheid van Nederland bleken uit de wijze waarop het land met Hongarije omging:

Immers Uw geweten, grootmoedige en hoogmogende Heren, liet niet toe dat u de slagen die de Hongaarse kerken van het ware geloof zijn toegebracht door de vingers zag, en toen u met de grootste bezorgdheid van uw ziel en met christelijk medegevoel vernam dat de kerken bij ons aan het verzwakken waren, bedehuizen en scholen verraderlijkerwijs werden bezet, rechtmatig verkregen goederen ten onrechte werden afgenomen en predikanten werden verdreven – ja men heeft hen zelfs onder het valse voorwendsel van rechtvaardigheid bijeengedreven, vastgebonden en in allersmerigste gevangenissen opgesloten en door uitgekende, arglistige straffen uit hun vaderland verdreven en naar de galeien gesleept –, was voor u het allerbelangrijkst de gebrokenen te verzorgen en Jozefs erbarmelijke nood langs vreedzame weg te lenigen.⁵⁶

Omdat de leiders het land bij het bestuur van het land het recht en de waarheid voor ogen houden en het geloof, de grootste gave van de mensheid, standvastig bewaren, begrepen ze dat de vijanden van de predikanten onrechtmatig handelden en al eerden ze keizer Leopold I als hun vriend, toch besloten ze de predikanten te steunen:

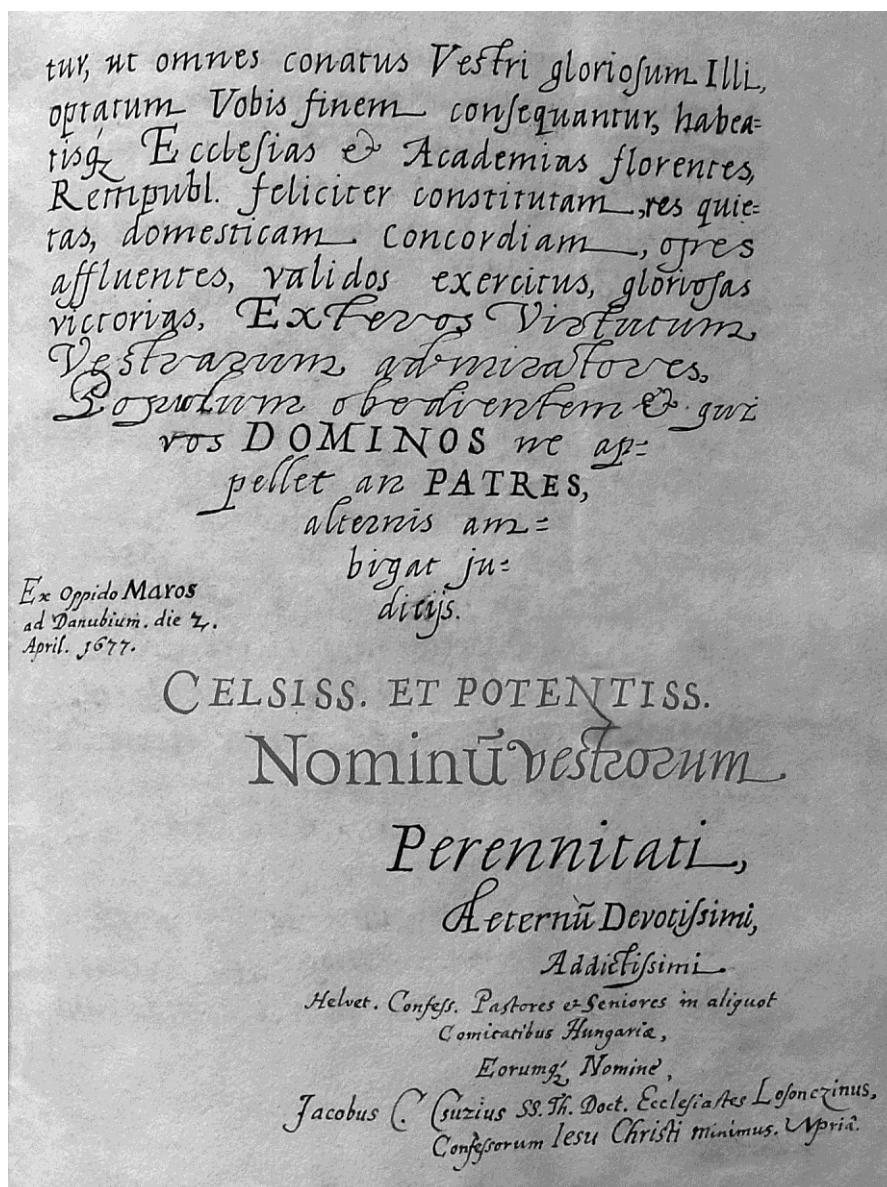
Oh, welk een gelukkig moment was het toen de krachtigste Nederlandse leeuw zich voornam het op de grond geworpen dubbelkruis van het Hongaarse volk weer op te richten! Oh, welk een allergelukkigst uur was het toen gij, grootmoedige en hoogmogende Heren, oordeeldet dat het úw taak was – niet die van anderen – de kwijnende protestantse religie in Hongarije te hulp te snellen! Gij oordeeldet in uw grote wijsheid dat er voor de Nederlandse naam niets roemrijkers kan zijn en voor uw verenigde provinciën niets schitterenders kan plaatsvinden dan de glorie van de goddelijke hoogheid te beschermen en te ondersteunen, dan voor het welzijn van de verzwakte kerken te zorgen, dan de touwen en boeien van de dienaren des Woords en allerstandvastigste predikers van de evangelische waarheid te slaken en aldus de eenheid van een rotsvast geloof en een rotsvaste liefde onder het bestuur van Jezus Christus als enig hoofd op duidelijk zichtbare en krachtige wijze te tonen.⁵⁷

Op grond van deze overwegingen hebben de Nederlanders met medewerking van de Nederlandse gezant te Wenen en admiraal Michiel de Ruyter bij de Habsburgse keizer en de onderkoning van Napels ten gunste van de predikanten bemiddeld, met als gevolg dat laatstgenoemden van de galeien van Napels en uit de gevangenis van Buccari verlost werden, aldus komt alleen Nederland de eer toe dat het niet gearzeld heeft de boeien van de gevangenen te slaken en deel te nemen aan het lijden van de dienaren van Jezus Christus door hen te bevrijden en aan boord van de Nederlandse schepen te nemen.

Wie is niet in staat te zien, aldus Csúzi, dat Gods hand ertoe leidt dat de situatie van de protestantse kerken in Hongarije dankzij de bemiddeling van Nederland begint te verbeteren? Daarom handelen de Hongaarse protestanten juist als ze op een geloofsverbond steunen dat niet zijn kracht ontleent aan het behoren tot dezelfde natie of politieke gemeenschap of aan de mogelijkheid elkaar te ondersteunen, maar aan het geloof van alle heiligen in het kruis van Jezus Christus – een geloof dat door de daaruit stralende liefde is gehard; daarom, dankzij dit geestelijk verbond, kunnen de Hongaarse protestanten zich veilig voelen.

Zij danken Nederland dus voor alle verleende hulp, waardoor dit land in de gehele wereld beroemd is geworden, en verzoeken de Nederlanders om ook te helpen bereiken dat hun broeders die nog in het buitenland zijn naar Hongarije terug kunnen keren, voorts verzoeken zij de Nederlanders om ook in de toekomst Hongarije en de kerken en scholen aldaar te ondersteunen, wat tot gevolg zal hebben dat de gehele christelijke wereld hun vroomheid, scherpzinnigheid en grootmoedigheid zal bewonderen en ook dat het hervormde Hongarije hen zal vereren en dat het nageslacht hun daden zal herdenken.⁵⁸

Het kan geen toeval zijn dat wij het omvangrijkste dankbetuigende werk (met het daarin geschetste Nederlandbeeld) dat naar aanleiding van de verlossing van de galeislaaf-predikanten tot stand is gekomen, aan Csúzi te danken hebben, ook al heeft hij zelf niet op de galeien gevangen gezeten. Terwijl Otrókocsi's literaire werkzaamheden – afgezien van zijn relatief kort werk *Furor bestiae* (Het woeden van het beest), dat het lijden van de galeislaaf-predikanten vereeuwigt – pas na zijn gevangenschap en omzwervingen in het buitenland tot ontplooiing komen, verschijnt er al twee jaar na Csúzi's beëindiging van zijn peregrinatie en zijn terugkeer in Hongarije een serieus werk van hem in Franeker,⁵⁹ en een jaar later ziet zijn eerste Hongaarstalige werk in Sárospatak het licht.⁶⁰

Afbeelding 6: De laatste bladzijde van het dankbetuigende werk van Jakab Csúzi Cseh met zijn handtekening waarmee hij het werk autoriseert (Jakab Csúzi Cseh, doktor der heilige theologie, bescheidenste dienaar onder Jezus Christus' geloofsgetuigen (Nationaal Archief, Den Haag, ASG, inv. nr. 6142)

Toen Csúzi naar Hongarije terugkeerde was hij al doktor in de theologie⁶¹ en de literaire creativiteit die voor het schrijven van zo'n werk onmisbaar is, blijkt al uit zijn twee eerdere werken. Het werk waarmee hij dank betuigde aan Zwitserland was slechts een vooroefening, waarin nog geen spoor te vinden is van de theologische uiteenzettingen en de talrijke Griekse en Latijnse citaten die in het op Nederland betrekking hebbende werk voorkomen. Mogelijk is hij tot het schrijven van de twee werken geïnspireerd omdat hij dacht dat als hij de enige was die naar Hongarije was teruggekeerd na zich vrijgekocht te hebben, hij ook de enige was die dit kon doen, ja dat het zelfs zijn plicht was om door de beide landen dank te zeggen en om hulp te vragen te bevorderen dat zijn op de galeien belande en vervolgens daarvan verlost lotgenoten naar Hongarije konden terugkeren, waardoor hij bovendien de protestantse kerken in zijn land kon steunen, hij had immers voordat hij naar Pressburg was ontboden en daar veroordeeld de vervolging van zijn geloofsgenoten aan den lijve ondervonden.⁶² Over zijn innerlijke drijfveren zet hij in zijn aan Nederland gewijde werk – als het ware op zijn eigen lot doelend – het volgende uiteen: omdat hij en zijn lotgenoten in Hongarije de apostolische vermaning in acht hadden genomen en elkaars leed geestelijk ook hadden gedeeld toen zij lichamelijk niet verenigd waren, meende hij dat ze ook de vreugde over hun vrijlating moesten delen, welk besluit zich in het door hem geschreven werk openbaarde.⁶³

Nu we aan het einde zijn gekomen van de beschrijving van de voor ons onderwerp relevante, op dit moment beschikbare gegevens, kunnen we vaststellen dat in de besproken werken van Otrókosi en Csúzi dezelfde elementen voorkomen als in de geschriften van de predikanten die als galeislaven hebben geleden, namelijk: Nederland is de beschermer van de christelijke religie en met name van het hervormde geloof. Het is een mogendheid die ten opzichte van hen die wegens hun geloof vervolgd worden, christelijk medegevoel en solidariteit toont, voor hen opkomt en, als het nodig is, voor hen intervenueert;⁶⁴ bovendien ijvert het voor godsdienstvrijheid, alsmede voor de verspreiding van het christelijke en met name het hervormde geloof.

Met recht kan de vraag rijzen in hoeverre het Nederlandbeeld van de tot de galeien veroordeelde predikanten specifiek is, of dit uitsluitend kenmerkend is voor hen of dat het overeenkomsten en/of verschillen vertoont met het Nederlandbeeld van andere personen die tijdens het zgn. rampdecennium⁶⁵ werden verdrukt. Dezelfde vraag kan gesteld worden met betrekking tot het Nederlandbeeld van de niet-Hongaren die hulp verleend

hebben aan de predikanten, en met betrekking tot het beeld dat de predikanten zich gevormd hebben van het andere land dat hen geholpen heeft: Zwitserland.

Het is bekend dat zich onder de uit Hongarije verdreven en/of geëmigreerde predikanten vele lutherse dominees bevonden. Drie van hen, András Zaskaliczky, Jónás Coledanus en János Lányi hebben in de zomer van 1676 ook Nederland bezocht en ook zij hebben zich tot de Staten-Generaal gewend om om hulp te vragen.⁶⁶ In hun verzoekschrift, waarin ze op de bevrijding van de galeislaaf-predikanten wijzen, vergelijken ze de rol die Nederland met Gods hulp bij de gebeurtenissen heeft vervuld met die van Mozes die de Joden uit Egypte heeft geleid en ze noemen de leidende instelling van het land en het land zelf ‘vrienden van de evangelische waarheid’.⁶⁷

Een weldoener van Zwitserse afkomst van de galeislaaf-predikanten, de in Venetië wonende predikant-arts Nicolaus Zaff (Zaffius),⁶⁸ die zich in september 1675 tot de hervormde kerken en de universiteiten van Nederland en de predikanten en hoogleraren van deze instellingen had gewend met het verzoek de zaak van de Hongaarse predikanten te ondersteunen,⁶⁹ schreef kort na hun vrijlating een brief aan de leiders van Nederland⁷⁰ waarin hij namens de predikanten zijn dank betuigde voor de hen verleende hulp.⁷¹

In zijn eerste brief schrijft Zaff het volgende:

Het is ook niet nodig om u met argumenten te bewerken, gij zijt immers mannen die al vanzelf van liefde vlammen en niet alleen gaan maar zelfs rennen om goede daden te verrichten, mannen die zich in kerken, universiteiten en scholen volledig wijden aan de liefde voor God en de getuigenis omtrent onze dierbaarste Zaligmaker, en deze overal ter wereld verspreiden, te land en ter zee. Gij zult bij uitstek degenen zijn die op de beslissende dag door de dierbare Jezus, die voor ons zijn leven heeft gegeven en zijn kostbare bloed vergoten, zullen omarmd worden als zijn leerlingen, als degenen ‘die Jezus gekleed en gevoed hebben’.⁷²

In de tweede brief constateert hij – na naar de gewoonte in de oudheid te hebben verwezen dat bij iedere wedstrijd een bepaalde godheid te hulp mocht worden geroepen om de overwinning te behalen – dat voor de Hongaarse protestanten na God, die alle dingen bestuurt, slechts het vermaarde en roemruchte Nederland in aanmerking kon komen toen de vraag rees wie ze om hulp moesten vragen. Er kon alleen voor Nederland gekozen worden, omdat het een toevlucht is waartoe men zich in huma-

nitaire zaken gerust kan wenden, want het heeft op dit gebied talrijke zaken met opvallend succes afgehandeld. Als beschermer van de enige waarheid, dankzij zijn aanzien in de gehele wereld en hiertoe gemachtigd door andere naties, nam Nederland de taak op zich om de zaak van de Hongaarse protestanten te onderzoeken. Aan dit proces hebben de volgende personen deelgenomen: Hamel Bruyninx, gezant te Wenen, die bewees dat de predikanten onschuldig zijn,⁷³ Malapert, zaakgelastigde te Basel, die Nederland van het lijden der predikanten op de hoogte stelde, door hen daaromtrent geïnformeerd in hun brieven,⁷⁴ en admiraal de Ruyter die het proces bekroonde door de onderkoning van Napels ervan te overtuigen dat hij de predikanten vrij moest laten.

Uit de drie eerder gepresenteerde voorbeelden blijkt dat de lutherse predikanten en de Venetiaanse predikant-arts – evenals de galeislaaf-predikanten – Nederland enerzijds als een land beschouwden dat het christelijke geloof beschermde en verspreidde, zodat degenen die wegens hun geloof vervolgd werden zich onbeschroomd tot dit land konden wenden om bescherming te krijgen, anderzijds als een land dat door zijn internationaal aanzien voorbestemd was om zich bezig te houden met degenen die wegens hun geloof vervolgd werden en in hun zaak actief te bemiddelen, met andere woorden hun Nederlandbeeld kwam met dat van de galeislaaf-predikanten overeen.⁷⁵

Wat het over Zwitserland gevormde beeld betreft, er is al sprake van geweest dat Csúzi kort na zijn terugkeer naar Hongarije ook tot Zwitserland een dankbetuigend werk richtte.⁷⁶ De aanspreekwijze van de Zwitserse geadresseerden komt overeen met de manier waarop hij de Nederlanders aansprak, ook zij worden door hem ‘de eerbiedwaardigste vaders van het vaderland, de voedsters van de kerk en de krachtigste beschermers van de evangelische waarheid’⁷⁷ genoemd, hij zet echter, anders dan in het werk dat tot de Nederlanders is gericht, niet uiteen wat hij bedoelt met deze epitheta ornantia. Hij beschrijft zelfs uitvoerig de rol die Nederland bij de vrijlating van de galeislaaf-predikanten heeft gespeeld, hoewel de geadresseerden van het desbetreffende werk Zürich en andere Zwitserse steden zijn. Hij dankt Zwitserland en in het bijzonder Zürich, dat hij ‘de woonstee van al het goede en van de christelijke religie’⁷⁸ noemt, voor de opvang van de vrijgelaten predikanten en voor hun verzorging en hij vraagt voor de geadresseerden, die hij ‘de vaders des vaderlands en de beschermers der vernederden’⁷⁹ noemt, Gods zegen met de opmerking dat de Hongaarse natie aan hen de Helvetische Confessie te danken heeft.

Behalve het werk van Csúzi is er nog een werk waarvan het Zwitserlandbeeld vergeleken kan worden met het Nederlandbeeld van de galeislaaf-predikanten. István Séllyei (1627-1692), voormalig predikant te Pápa en bisschop van Transdanubië,⁸⁰ die een aanzienlijk lid van de groep in Zürich was, dankte in oktober 1677, voordat de predikanten naar Hongarije terugkeerden, namens hen allen in een uitgebreide Latijnse oratie voor alle hulp die ze van Zürich hadden gekregen.⁸¹ In de rede die door de persoon die er later een afschrift van maakte eveneens als een dankbetuiging, en wel als een dankbetuigende afscheidsoratie (oratio gratiarum-actorio-valedictoria) werd gekwalificeerd, geeft Séllyei – in tegenstelling tot het op Nederland betrekking hebbende werk van Csúzi – geen overzicht van de (kerk)geschiedenis van de stad, hij somt liever de door hen genoten weldaden zeer gedetailleerd op. Hij karakteriseert Zürich als volgt: ‘Moge Jehova u zegenen Zürich, dat voor ons in onze grote benardheid de geschikste en veiligste schuilplaats was!’⁸² Op een andere plaats herinnert hij er evenals Csúzi aan dat de Hongaren aan Zwitserland de Helvetische Confessie te danken hebben: ‘Zo is Zürich voor ons een veilige schuilplaats (tugurium)⁸³ geworden. En omdat u de hoofdstad van het edele Helvetia bent, kunnen we u eigenlijk ook ‘de moeder van de protestantse kerken in Hongarije’ noemen.’⁸⁴ Bijna aan einde van zijn rede zegt hij het volgende: ‘Wie weet of God niet daarom de Republiek op zo’n hoge plaats en zo’n hoog niveau van eeuwige vrede heeft geplaatst – wat velen zeer benijden en waarover ze dom hun afkeuring uitspreken – opdat zij de vrome voedster en beschermer der onderdrukten zou worden, ook al is heel Europa in grote verwarring.’⁸⁵

Op grond van het in Csúzi’s en Séllyei’s werken tot uitdrukking komende Zwitserlandbeeld kunnen we stellen dat de galeislaaf-predikanten in Nederland vooral een *dynamisch* land zagen dat het christelijk geloof beschermde en in het belang daarvan actief bemiddelde, terwijl hun van Zwitserland gevormd beeld eerder *statisch* was; in het laatstgenoemde zagen ze vooral een land dat de vervolgdgen opnam en voor hen zorgde, en ook het land dat Hongarije de Helvetische Confessie had geschonken.⁸⁶

We kunnen onze overzicht besluiten met de constatering dat het Nederlandbeeld van de Hongaarse galeislaaf-predikanten inderdaad kenmerkend is voor henzelf en het land; dit beeld is bij de Hongaarse protestanten traditioneel geworden, waarbij er bijzondere nadruk ligt op de vraag op welk land zij bij inbreuk op hun rechten of bij klachten kunnen rekenen als een actieve interventie noodzakelijk is.

Het lijkt erop dat het Nederlandbeeld dat naar aanleiding van het lot van de tot de galeien veroordeelde predikanten is uitgekristalliseerd, namelijk dat van een land dat verdrukte geloofsgenoten behoedt en beschermt en dat bereid is om op actieve wijze voor hen op te komen, in de Hongaarse publieke opinie en het Hongaarse collectieve geheugen diepe sporen heeft nagelaten, trouwens niet alleen in Hongarije. We weten nog maar weinig over de vraag hoe en wanneer het in het voorgaande geschetste Nederlandbeeld Zevenburgen is binnengesijpeld. Behalve andere bronnen zijn er potentiële berichtgevers over de geloofsvervolgingen, het bloedgericht van Pressburg en het verhaal van de galeislaaf-predikanten aan te wijzen, namelijk de predikanten die uit Hongarije naar Zevenburgen zijn gevlucht.⁸⁷

Het is in ieder geval meer dan opmerkelijk dat toen zich na de herovering van Boeda in 1686 onheilspellende wolken boven Zevenburgen begonnen samen te ballen,⁸⁸ en de Zevenburgse vorst Mihály Apafi in 1687 Nederland om hulp vroeg teneinde de soevereiniteit van zijn land te bewaren, het protestantse geloof en de protestantse kerken te behouden en de godsdienstvrijheid te beschermen, hij in zijn brieven juist aan de begrippen (medelijden en solidariteit met christelijke geloofsgenoten, vooral met de leden van hetzelfde kerkgenootschap, ondersteuning van de godsdienstvrijheid en bevordering van de verkondiging en verspreiding van het evangelie) refereerde⁸⁹ die de hoofdelementen vormen van het hier gepresenteerde Nederlandbeeld. Ook is het opmerkelijk dat het epitheton ornans ‘de voornaamste beschermheren van het christelijke geloof’, refererend op de Staten-Generaal en op stadhouder Willem III (1650-1702), ook voorkomt in documenten die verband houden met de Zevenburgse kwestie.⁹⁰ Het is zelfs zeer waarschijnlijk dat het beroemde gezegde van de Zevenburgse kanselier Miklós Bethlen (1642-1716) ‘Engeland en Nederland, waar ook ik meer dan twee jaar heb gestudeerd, zijn voor ons, Zevenburgse hervormden, een tweede moeder en een tweede vaderland’⁹¹ pas echt begrijpelijk is vanuit het perspectief van het traditioneel geworden Nederlandbeeld, ontstaan en overgeleverd dankzij de rol die Nederland heeft gespeeld bij de geloofsvervolgingen in Hongarije en de bevrijding van de galeislaaf-predikanten, alsmede vanuit het perspectief van de hulpkreten die vanuit Zevenburgen tot Nederland werden gericht.

Noten

- * Ik ben dank verschuldigd aan mr. J.H.A. Kammer, oud-medewerker van de afdeling Finoeegriscche Talen van de Rijksuniversiteit Groningen, die zo welwillend was de Nederlandse vertaling van dit artikel te controleren en waar nodig te verbeteren.
- ¹ Jankovics, 'Let's Make a Little Holland of Transylvania.'; Bozzay, 'Het beeld van Hongaarse protestantse intellectuelen in de vroegmoderne tijd op grond van berichten over hun reis naar de Noordelijke Nederlanden.'
- ² Csorba, 'Kaposi Juhász Sámuel, az "európai utas" és peregrinációja a naplója alapján.'
- ³ Petrőczy, 'Czeglédi István Hollandia-képe három verses laudáció tükrében.'
- ⁴ De uit de rooms-katholieke bisschoppen en magnaten bestaande buitengewone rechtbank van Pressburg (thans Bratislava in Slowakije) (Delegatum iudicium extraordinarium Poseniense) veroordeelde in het voorjaar van 1674 talrijke voor de rechtbank gedaagde protestantse predikanten en onderwijzers tot de doodstraf omdat zij deel zouden hebben genomen aan een samenzwering tegen de Habsburgse keizer Leopold I en de rooms-katholieke kerk. Volgens het door de keizer aangepaste vonnis werden de veroordeelden voor de keuze gesteld of het land voorgoed te verlaten of over te gaan naar het katholiek geloof. Velen van hen verlieten inderdaad het land of vielen van hun geloof. Degenen die standvastig bleven, werden eerst naar gevangenis in Hongarije en vervolgens naar de galeien te Napels getransporteerd.
- ⁵ In chronologische volgorde: Péter Kálnai, István Séllyei, István Beregszászi, Jakab Csúzi Cseh, Ferenc Otrókoci Fóris en Balázs Köpeczi Kaller.
- ⁶ Behalve Beregszászi, Otrókoci en Köpeczi bezochten drie hervormde (István Bátorkeszi, János Jablonczai en János Szomodi) en twee lutherse (Boldizsár Nikléczi en Tamás Steller) predikanten het land.
- ⁷ Kocsi Csergő, *Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum*.
- ⁸ Otrókoci Fóris, *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria, horumque victoria ipsis divinitus data*.
- ⁹ Ibidem, 60. – De mentor van de bevrijde predikanten te Zürich, prof. Johann Heinrich Heidegger (1633-1698), noemde in een toespraak op 30 mei 1676 waarin hij de in de stad aangekomen predikanten verwelkomde, de admiraal de Nederlandse Pericles en vergeleek hem ook met de bijbelse Gideon. Vgl. Balog, 'Kocsi Csergő Bálint "Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum" c. művének X-XII. fejezete.', 86.
- ¹⁰ Voor zijn biografie zie Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers residerende in het buitenland 1584-1810*, 178.
- ¹¹ Lampe, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, 467.
- ¹² Bujtás, 'A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675-76).', 55.
- ¹³ Ze wisten niet dat bij de vloot slechts twee predikanten werkzaam waren. De eerste predikant was Theodorus Westhovius, die zijn ambt op het schip van admiraal De Ruyter uitoefende.
- ¹⁴ Lampe, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, 472.
- ¹⁵ Ibidem.
- ¹⁶ Ibidem, 473.

- ¹⁷ Cornelio van Dalen (†1713), sinds 1670 de Nederlandse consul te Napels. Vgl. Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers residerende in het buitenland 1584-1810*, 453.
- ¹⁸ Duits koopman te Napels, helper van de predikanten aldaar.
- ¹⁹ Fernando Joaquín Fajardo de Requeséns y Zuñiga (†1693), marqués de Los Vélez, tussen 1675 en 1683 onderkoning van Napels.
- ²⁰ Bujtás, 'A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675-76).', 68.
- ²¹ Voordat hij naar Pressburg was opgeroepen en naar de galeien gebracht, was hij predikant geweest te Szkáros (thans Skerešovo in Slowakije) in de provincie Gömör. Vgl. Ferencz, *Hitből táplálkozva*, 61-63. Van november 1677 tot april 1678 verbleef hij met twee lotgenoten in Engeland, daarna keerde hij terug naar Nederland en liet zich inschrijven aan de Leidse Universiteit. Vgl. Bujtás, 'A megszábadított gályarab prédikátorok küldöttsége Hollandiában.', 20, 38, 63-67.
- ²² Evangelicae Veritatis et Fidei Orthodoxae Propugnatores fidelissimi, Liberatores et Moecaenates Magnificentissimi, munificentissimi. Vgl. Balázs Köpeczi Kaller (namens zijn collega-predikanten) aan de Staten-Generaal. Den Haag, 18 september 1676. Nationaal Archief, Den Haag, Archief van de Staten-Generaal (voortaan: NA, ASG), inv. nr. 6139.
- ²³ Ze verzochten Nederland zijn invloed aan te wenden bij het hof in Wenen om te werkstelligen dat ze naar hun vaderland mochten terugkeren en hun werk hervatten en dat hun kerken hun in beslaggenomen goederen terugkregen. Vgl. Miklós, *De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674-1680)*.', 53.
- ²⁴ Orthodoxae Fidei Defensores Zelosissimi. Vgl. Balázs Köpeczi Kaller aan Louis Tronchin. Den Haag, 26 september 1676. Bibliothèque publique et universitaire, Genf, Archive Tronchin, vol. 46., ff. 226r-227v.
- ²⁵ Thury, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II, 179-180.
- ²⁶ Voor zijn biografie zie Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers residerende in het buitenland 1584-1810*, 134-135.
- ²⁷ Magni Ecclesiarum Dei nutricii.
- ²⁸ Gloriae divinae promovendae.
- ²⁹ Ecclesiarum Jesu Christi promovendarum studio. Vgl. Lampe, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, 494. Vgl. Debreceni Ember, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, 345.
- ³⁰ Voor zijn biografie zie Fallenbüchl, *Otrokocsi Főris Ferenc élete és irodalmi működése*; Ferencz, *Hitből táplálkozva*, 68-71.
- ³¹ Bujtás, 'A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675-76).', 38.
- ³² Otrokocsi aan de Staten-Generaal (namens de 24 in Zürich verblijvende hervormde en 6 lutherse predikanten). Zürich, 17/27 juli 1676. (NA, ASG, inv. nr. 6137.)
- ³³ Beknopt besproken door Thury, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II, 160-161. Omdat Thury van een afschrift van de tekst en niet van het originele stuk gebruik maakte, kon hij dit niet als afkomstig van Otrokocsi identificeren.
- ³⁴ Met dank aan Ágnes Szőke voor de vertaling van de Latijnse tekst van het verzoekschrift.

- ³⁵ Dei gloriae ac boni Ecclesiae Promotores fervidissimi, nostri post Deum Liberatores felicissimi et Patroni perpetua animi gratitudine merito nobis observandi.
- ³⁶ Marcus Aurelius Valerius Maxentius, keizer van Rome (306-312).
- ³⁷ Galerius Maximianus, keizer van Rome (305-311).
- ³⁸ Gaius Valerius Galerius Maximinus, keizer van Rome (310-313).
- ³⁹ ‘Tales etiam fuere Principes ac Reges Reformati, tum in hoc, tum imprimis praeterito seculo, in initio Reformationis. Horum certe hodie et vos (Magni Ecclesiae Dei Fautores!) gemini sequaces estis, singulari quodam Numinis consilio, ad hoc sanctissimum opus destinati. Qui quemadmodum in celebri Belgio Foederato, purissimam Verbo praedicationem, sub alis vestris, salvam ac liberrimam conservatis, eamque strenue protegitis, sic eandem, fere collapsam, in afflictissima nostra Patria, serio ac omnibus viribus, restaurare intenditis.’ – De Nederlandse vertaling is tot stand gekomen op grond van de Hongaarse vertaling van Ágnes Szöke.
- ⁴⁰ Thans Bakar in Kroatië.
- ⁴¹ Voor zijn biografie zie Tóth, *A helvétziai vallástételt tartó tul a dunai főtiszteletű superintendentziában élt superindensek, vagy református püspökök élete*, 135-138; Rácz, *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*, 31-37; voor zijn activiteiten zie Csorba, *A zászlós bárány nyomában*, 111-112, 117-124; voor de wijze waarop zijn tijdgenoten hem beoordeelden zie Petróczi, ‘Csúzi Cseh Jakab losonci–debreceni lekipásztor három verses laudáció tükrében.’
- ⁴² De eerste groep van de tot de galeien veroordeelde predikanten werd op 18 maart 1675, de tweede op 2 juli 1675 naar Napels gestuurd. Deze tweede groep werd in Triëst aan boord gebracht, maar was door gevechten op zee genoodzaakt terug te keren, daarom werden de predikanten op 2 mei 1676 vandaar te voet verder gedreven tot Buccari, waar ze op 2 mei 1676 werden vrijgelaten.
- ⁴³ Voor zijn biografie zie Rácz, *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*, 18-19; Ferencz, *Hitből táplálkozva*, 35-37.
- ⁴⁴ Thans Chanava in Slowakije.
- ⁴⁵ Thury, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II, 157.
- ⁴⁶ Thans Lučenec in Slowakije.
- ⁴⁷ Thans Rimavská Seč in Slowakije.
- ⁴⁸ Complete titel: *Labarum religiosi foederis, virentibus devotissimae gratitudinis stellarum smaragdus, solidiori tryumphantis Belgicae virtutis gloriae et candidioris affectus atque memoriae aeternitati sacrum* (voortaan: Csúzi, *Labarum religiosi foederis*). In het Nederlands: Vlag van het geloofsverbond die door groen glanzende smaragden van de meest toegewijde dank schittert en aan de onwankelbare roem van de triomferende Nederlandse deugd alsmede aan de stralende liefde en de eeuwige herinnering is gewijd.
- ⁴⁹ Ontstaansdatum van het werk: Maros [plaatsje in de provincie Veszprém, Hongarije], 2 april 1677, die van de brief aan de Staten-Generaal: Losonc, 4 april 1677. (NA, ASG, inv. nr. 6142.) Uit de aantekeningen op de documenten blijkt dat ze pas op 25 september 1677 in behandeling zijn genomen. Inzake het werk en de brief is geen besluit genomen; beide zijn ad acta gelegd.
- ⁵⁰ Provincies in het noordwesten van het toenmalige koninkrijk Hongarije.

- ⁵¹ Csúzi trouwde op 30 augustus 1665 met Dieuwkje Ulenburg, dochter van Ulricus Ulenburg, advocaat te Leeuwarden. Vgl. Tresoar, Leeuwarden, Trouwregister Hervormde gemeente Leeuwarden, inv. nr. 979.
- ⁵² Csúzi zond zijn een kopie van zijn werk aan Hamel Bruyninx, die hij ook op het afschrift zijn dierbaarste beschermheer noemde. Als reden van de toezending vermeldde hij dat, indien de geadresseerde het origineel niet gezien had, hij tenminste het afschrift kon lezen en behouden. (NA, Archief van Gerard Hamel Bruyninx (voortaan: AGHB), inv. nr. 9, ff. [24r-32v]).
- ⁵³ Patribus Patriae dignissimis, Ecclesiae Nutriciis, Veritatis Evangelicae Assertoribus Maximis. Csúzi, *Labarum religiosi foederis*, f. [2r].
- ⁵⁴ Met dank aan Gergő Gellérfi voor de vertaling van de Latijnse tekst van het werk dat ook talrijke Griekse woorden bevat.
- ⁵⁵ ‘Nec in domestico tantum sola prestitistis ea, quae ad Orthodoxae Religionis protectionem, conservationem et propagationem pertinere necessaria judicastis, sed pium et sacrum erga Domum Dei zelum Vestrum exportae sunt Ecclesiae Orientales in Graecia et Asia magni suo emulamento, piarumque animarum in Oriente pariter et Occidente gaudio.’ Ibidem, f. [5v]. – De Nederlandse vertaling is tot stand gekomen op grond van de Hongaarse vertaling van Gergő Gellérfi.
- ⁵⁶ ‘Vobis nempe Celsissimi et Dominos Ordines Orhodoxarum in Hungaria Ecclesiarum afflictionem conniventibus speculari oculis religio fuit: dumque summa Animorum agritudine ac Christiana συμπαθεια intelxissetis, nunc aperte et violente apud nos Ecclesias turbar; Oratoria, Scholas perfide occupari; juste parta injuste extorqueri, Ministros extrudi, urbibus, Praesidiis, pagis, territoriis excludi; tum etiam specioso sub pratextu justitiae eosdem coarctari, vinciri, squalissimis carceribus compringi, et tanquam scelestissimos latrones capitis damnatos, subtili a callida poenarum commutatione Patria pelli, et ad Triremes protrahi, prima Vobis cura fuit subvenire afflictis, et deplorandum Josephi confractionem placidis curare mediis.’ Ibidem, ff. [6v-7r]. – De Nederlandse vertaling is tot stand gekomen op grond van de Hongaarse vertaling van Gergő Gellérfi.
- ⁵⁷ ‘O felix illud momentum quo fortissimo Leoni Belgico duplicatam humique jacentem Pannoniae gentis Crucem erigere cordi fuit! O laetissimam illam horam, qua laboranti in Hungaria Religioni Evangelicae succurrere Vestris Celsissimi et Potentissimos Dominos Ordines curis non alienum judicastis! Judicastis sapientissime nihil gloriosus nomini Belgico, nihi splendidius Unitis Vestris Provinciis accidere posse, quam Divinae Majestatis gloriam tueri, promovere; afflictarum Ecclesiarum salutem procurare, Verbi Dei Ministrorum ac Evangelicae Veritatis Confessorum constantissimorum vincula catenasque solvere, sique unitatem fidei ac charitatis in unico capite Jesu Christo firmiter fundatam potenter demonstrare.’ Ibidem, ff. [7v-8r]. – De Nederlandse vertaling is tot stand gekomen op grond van de Hongaarse vertaling van Gergő Gellérfi.
- ⁵⁸ Het werk zal ik binnenkort in een tweetalige uitgave publiceren.
- ⁵⁹ Csúzi, *Sacra Scriptura XX. concionibus explicata, et IV. sectiones distributa*.
- ⁶⁰ Csúzi, *Kincses tar-haz avagy az élő s-elevenito igaz hitnek idvesseges gyakorlása*.
- ⁶¹ Meijer, *Album promotorum Academiae Franekerensis (1591-1811)*, 41.

- ⁶² Hij was in januari 1672 met zijn collega-predikanten en de schoolmeesters door de vestingscommandant Karl Hoffkirchen uit de stad Komárom verdreven. Daarna was hij predikant in zijn geboortestad Losonc geweest. Aldaar was hij voor het gerecht in Pressburg gedaagd, waar hij tot de galeien was veroordeeld.
- ⁶³ Csúzi, *Labarum religiosi foederis*, f. [11v].
- ⁶⁴ Voor de achtergrond van de interventie inzake de vervolging van de Hongaarse protestanten zie Miklós, *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674-1680)*; Idem, 'De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674-1680).'; Idem, 'A holland kálvinizmus elvi állásfoglalása a magyar protestantizmus gyászévtizedében.'
- ⁶⁵ In de Hongaarse geschiedschrijving wordt de periode van 1671 tot 1681 het "rampdecennium" genoemd. Het was de tijd waarin de katholieke kerk met hulp van het hof in Wenen de protestantse kerk in het toenmalige koninkrijk Hongarije trachtte uit te roeien. Middelen hiervoor waren o.a. het verdrijven van predikanten, onderwijzers en cantors, het eerder genoemde bloedgericht van Pressburg en het in beslag nemen van kerkelijke goederen.
- ⁶⁶ Bujtás, 'Magyarországi evangélikus lelkészek Hollandiában (1676).', 192-193.
- ⁶⁷ Veritatis evangelicae amatores. Ibidem, 193.
- ⁶⁸ Voor zijn activiteiten zie recentelijk Bernhard, 'Des Bündner Arztes Nicolaus Zaffs Einsatz für die Galeerensträflinge.'
- ⁶⁹ Lampe, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, 447-449.
- ⁷⁰ Nicolaus Zaff aan de Staten-Generaal. Venetië, 19/29 februari, 1676. (NA, ASG, inv. nr. 6912.)
- ⁷¹ Met dank aan Ágnes Szöke voor de vertaling van de Latijnse tekst van de brief.
- ⁷² De Nederlandse vertaling is tot stand gekomen op grond van de Hongaarse vertaling van Péter Botos. Vgl. Debreceni Ember, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, 317. Voor de originele Latijnse tekst zie Lampe, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, 449.
- ⁷³ Verwijzing naar het werk *Veritas et innocentia nuda et conspicua sive Veritas et clara deductio* van de Nederlandse gezant te Wenen, dat hij in oktober 1675 bij het hof in Wenen indiende. Voor de Nederlandse vertaling van het werk zie Hamel Bruyninx, 'Onschuld der Euangelise leeraren aan de rebellie in Hungariën'.
- ⁷⁴ De Baselse zaakgelastigde maakte griffier Hendrik Fagel (1617-1690) in oktober 1675 attent op het lijden van de galeislaaf-predikant en verzocht hem de zaak aan de Staten-Generaal voor te leggen opdat die zouden helpen bij het oplossen van het probleem. Bovendien schreef hij een brief aan De Ruyter, aan wie hij de vrijlating van de predikanten onverbloemd voorstelde. Vgl. Brandt, *Het leven en bedryf van den Heere Michiel de Ruiter*, 940-942.
- ⁷⁵ Dit beeld komt met de werkelijkheid overeen. Nederland sprak zich als hervormde mogendheid inderdaad meermalen uit tegen de vervolging van protestanten en het kwam op voor de geloofsvrijheid en godsdienstvrijheid in Europa. Vgl. Haks, *Vaderland en vrede 1672-1713*, 80, 83.
- ⁷⁶ Beknopt besproken door Thury, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II, 157-158. De titel van de beschikbare tekst (afschrift) luidt: *Paria literarum Gratia-*

- rum Actoriarum ex Hungaria Inferiori ad Amplissimos Helvetiae Reformatae Cantones missarum* (voortaan: Csúzi, *Paria literarum*). (Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár [Bibliotheek van het Hervormde College en het Hervormde Kerkdistrict Transtiszië], R 529, ff. 268r-273r.)
- ⁷⁷ Patriae Patribus dignissimis, Ecclesiae Nutriis, et Veritatis Evangelicae Assertoribus maximis. Vgl. Csúzi, *Paria literarum*, f. 268r.
- ⁷⁸ Almae Pietatis ac Religionis Christianae Domicilium. Vgl. Ibidem, f. 270r. In het op Nederland betrekking hebbende werk luidt het epitheton ornans van Zürich als volgt: de ware woonstee van het christelijke geloof (verum Religionis Christianae domicilium). Vgl. Csúzi, *Labarum religiosi foederis*, f. [9r].
- ⁷⁹ Patres Patriae et Tutores afflictorum. Csúzi, *Paria literarum*, f. 272r.
- ⁸⁰ Voor zijn biografie zie Tóth, *A helvétziai vallástételt tartó a dunai főtiszteletű superintendenciában élt superindensek, vagy református püspökök élete*, 121-131; Rác, *A pozsonyi vértörvényeszek áldozatai 1674-ben*, 172-178.
- ⁸¹ De titel van de beschikbare tekst (afschrift) luidt: *Oratio brevis Gratiarum-Actorio-Valedictoria, qua Stephanus M. Sellyei Hungarus, quondam Reformatae Ecclesiae Papensis in Hungaria Inferiore Minister indignus et circumjacentium Superintendens, nomine reliquorum Reverendorum Fratrum suorum Co-exulum, Almae Urbi Helvetiorum Tiguro, Matri benignissimae valedicit*. (Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Sinai Miklós-gyűjtemény [Archief van het Hervormde Kerkdistrict van Transtiszië, verzameling Miklós Sinai], band I.24.b.3. (voortaan: Sellyei, *Oratio*), 485-508.) In het Nederlands: Rede waarmee wijlen István Sellyei, de welgeachte, welgeleerde en verdienstelijke predikant van de hervormde gemeente te Pápa in Neder-Hongarije en de welgeleerde en welervaren bisschop van het kerkdistrict Transdanubië, getrouw dienaar van God en standvastig martelaar, onze gast van 29 mei tot 20 oktober 1677, namens zijn medebroeders afscheid heeft genomen alvorens ons gisteren te verlaten. – Voor de Hongaarse vertaling zie Sellyei, 'Üdvözlő beszéd.'; voor een analyse van de rede uit martyrologisch oogpunt zie Imre, 'Hazai protestáns szerzők mártírológiai tárgyú disputái és orációi a gyászévtizedből.', 114-117.
- ⁸² Sellyei, 'Üdvözlő beszéd.', 419. – De Nederlandse vertaling is tot stand gekomen op grond van de Hongaarse vertaling van Zsigmond Csuthy.
- ⁸³ Woordspeling in de oorspronkelijke Latijnse tekst: verwijzing naar de Latijnse naam van Zürich (Tigurum) en het woord tugurium waarvan de betekenis bouwvallig huis, hut is.
- ⁸⁴ Sellyei, 'Üdvözlő beszéd.', 420. – De Nederlandse vertaling is tot stand gekomen op grond van de Hongaarse vertaling van Zsigmond Csuthy.
- ⁸⁵ 'En quis novit? An Rempublicam Deus in tantum dignitatis fastigium, tam altum, ac multorum non minori invidiae quam stupori obnoxium, diurnae Pacis, gradum (etiam in tanta totius fere Europae Commotione) extulerit, ut ea benigna afflictorum Nutrix et tutrix maneret.' Vgl. Sellyei, *Oratio*, 505. – De Nederlandse vertaling is tot stand gekomen op grond van de Hongaarse vertaling van Miklós Latzkovits.

- ⁸⁶ Het over de twee landen gevormde beeld hangt uiteraard samen met het feit dat Nederland in die tijd een Europese grootmacht en een bondgenoot van de Habsburgse keizer was, terwijl dit niet gezegd kon worden van Zwitserland.
- ⁸⁷ Zie hiervoor Juhász, 'Az ellenreformáció és az erdélyi prédikátorok az 1671-1681 közötti évtizedben.', 187.
- ⁸⁸ Na de nederlaag van het Turkse leger bij de belegering van Wenen in 1683 en de herovering van Boeda door een coalitieleger in 1686, alsmede de succesvol gevoerde strijd tegen de Turken in Hongarije, nam het hof in Wenen zich voor om het Habsburgse bestuur tot het vorstendom Zevenburgen uit te breiden en aldus dit gebied in handen te krijgen.
- ⁸⁹ Zie hiervoor Bujtás, 'Donáth János és Gyulai Ferenc bécsi követjárása.' – Zevenburgen kon de hulpvaardigheid van Nederland kort hiervoor ook zelf ervaren toen de Staten-Generaal in het voorjaar van 1686 Hamel Bruyninx opdracht gaven in Wenen alles te ondernemen om te voorkomen dat Leopold I decreten zou uitvaardigen die nadelig waren voor de protestanten in Zevenburgen. Voorts moest hij zien te bereiken dat het protestantse geloof in het land behouden zou worden en dat de mensen die dit geloof beleden het vrijelijk zouden kunnen uitoefenen. Vgl. Bujtás, Könyvkiadás, pénzbefektetés és diplomácia.', 83-84.
- ⁹⁰ '...de Ho. Mo. heeren Staten-Generael der Vereenighde Nederlanden ende Sijn Hooght. den heere Prins van Oranien, als de Christelijckste ende voornaemste patronen van de Christelycke religie...' Vgl. Antal-Pater, *Weensche gezantschapsberichten van 1670 tot 1720*, I, 388.
- ⁹¹ *Bethlen Miklós levelei*, 970, 1280.

Bibliografie

- Antal, G. & Pater, J.P.C. de. 1929. *Weensche gezantschapsberichten van 1670 tot 1720*, I (1670-1697). 's-Gravenhage: Nijhoff (Rijksgehistorisch-kundige Publicatiën, Grote Serie, 67)
- Balog, E. 1902. 'Kocsi Csergő Bálint "Narrato brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum" c. művének X-XII. fejezete.' [De hoofdstukken X tot en met XII van het werk 'Narrato brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum' van Bálint Kocsi Csergő], uitgegeven door E. Balog. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. 1: 76-184.
- Bernhard, J.-A. 2015. 'Des Bündner Arztes Nicolaus Zaffs Einsatz für die Galeerensträflinge.' *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500-1700)*.

- Göttingen: Vandenhoeck-Ruprecht, 563-568. (Refo 500 Academic Studies, 19.)
- Bethlen. M. 1987. *Bethlen Miklós levelei [Brieven van Miklós Bethlen]*. Összegyűjtötte, s. a. r., a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. [Samengesteld, persklaar gemaakt, ingeleid en van verklarende noten voorzien door J. Jankovics]. Budapest: Akadémiai.
- Bozzay, R. 2012. 'Het beeld van Hongaarse protestantse intellectuelen in de vroegmoderne tijd op grond van berichten over hun reis naar de Noordelijke Nederlanden.' *Acta Neerlandica*. 9: 17-30.
- Brandt, G. 1687. *Het leven en bedryf van den Heere Michiel de Ruiter*. Amsterdam: Wolfgang-Waesberge-Boom-Someren-Goethals.
- Bujtás, L.Z. 1999. 'A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675-76).' [De briefwisseling tussen Frans Burman en de Hongaarse galeislaaf-predikanten (1675-76)]. *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár*. 6: 35-74.
- Bujtás, L.Z. 2010. 'Könyvkiadás, pénzbefektetés és diplomácia – Kolosvári István, Apafi követe Hollandiában (1684-1686).' [Uitgever van boeken, belegger van geld en diplomaat – István Kolosvári, gezant van Apafi in Nederland (1684-1686)]. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. 8: 57-95.
- Bujtás, L.Z. 2012-2013. 'Magyarországi evangélikus lelkészek Hollandiában (1676).' [Hongaarse lutherse predikanten in de Nederlanden (1676)]. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. 10: 183-198.
- Bujtás, L.Z. 2014. 'A megszabadított gályarab prédikátorok küldöttsége Hollandiában.' [Een delegatie van de bevrijde Hongaarse galeislaaf-predikanten in Nederland]. Bozzay, R. (ed.) 2014. *Történetek a Mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban [Verhalen uit de Lage Landen. Contacten tussen Hongarije en de Lage Landen in de vroegmoderne tijd]*. Debrecen: Printart-Press, 10-68.
- Bujtás, L.Z. 2016. 'Donáth János és Gyulai Ferenc bécsi követjárása – Újabb adalékok Apafi Mihály holland kapcsolataihoz (1687).' [János Donáth's en Ferenc Gyulai's afvaardiging naar Wenen – Nieuwe gegevens betreffende de Nederlandse contacten van Mihály Apafi (1687)]. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. 13: 191-238.

- Csorba, D. 2011. *A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus világa [In het spoor van het lam met de vlag. De wereld van het Hongaarse calvinisme]*. Debrecen-Budapest: Kálvin. (Speculum Historiae Debreceniense. A DE Történeti Intézete kiadványai, 6.)
- Csorba, D. 2014. 'Kaposi Juhász Sámuel, az "európai utas" és peregrinációja a naplója alapján.' [Sámuel Kaposi Juhász, de "Europese reiziger" en zijn peregrinatie aan de hand van zijn dagboek]. Bozzay, R. (ed.) 2014. *Történetek a Mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban [Verhalen uit de Lage Landen. Contacten tussen Hongarije en de Lage Landen in de vroegmoderne tijd]*. Debrecen: Printart-Press, 116-136.
- Csúzi Cseh, J. 1667. *Sacra Scriptura XX. concionibus explicata, et IV. sectiones distributa*. Franekerae, Wellens, 1667. (RMK III. 2385)
- Csúzi Cseh, J. 1668. *Kincses tar-haz avagy az élő s-elevenito igaz hitnek idvessleges gyakorlása [Schatkamer of heilzame beoefening van het levende en opwekkende ware geloof]*. Sárospatak, Rosnyai, 1668. (RMK I. 1070)
- Debreceni Ember, P. 2009. *A magyarországi és erdélyi református egyház története [De geschiedenis van de Hervormde Kerk in Hongarije en Zevenburgen]*, vertaald door P. Botos, Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei.
- Fallenbüchl, F. 1899. *Otrokocsi Főrís Ferenc élete és irodalmi működése [Het leven en de literaire werkzaamheden van Ferenc Otrokocsi Főrís]*. Budapest: Buzárovits Nyomda.
- Ferencz, A. 2004. *Hitből táplálkozva. Az 1674-es pozsonyi vértörvényszék elé idézett gömöri lelkészek és tanítók. [Gevoed door het geloof. De voor het bloedgericht van Pressburg gedaagde predikanten en onderwijzers uit de provincie Gömör]*. Somorja: Méry Ratio.
- Haks, D. 2013. *Vaderland en vrede 1672-1713. Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog*. Hilversum: Verloren.
- Hamel Bruyninx, G. 1675. 'Onschuld der Euangelise leeraren aan de rebellie in Hungarijen, uit last van de Heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden, verdoont aan den Roomschen Keiser Leopold de I. door derselver resident de Hr. Hamel Bruininx. In den jaare 1675 tot Weenen.' Poot, A. van. 1684. *Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungarijen*. Amsterdam: Hoorn, 189-414.

- Imre, M. 2015. 'Hazai protestáns szerzők mártirológiai tárgyú disputái és orációi a gyászévtizedből.' [Martyrologische disputaties en oraties van protestantse Hongaarse auteurs uit het "rampdecennium"]. Idem. 2015. *Utak Herborn és Nápoly között. Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról [Wegen tussen Herborn en Napels. Studies over de literatuur van het protestantisme in de 16e-18e eeuw]*. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 113-143.
- Jankovics, J. 1999. 'Let's Make a Little Holland of Transylvania'. The Netherlands as seen by Hungarian Students.' A. Visser (ed.) 1999. *In Search of the Republic of Letters. Intellectual Relations between Hungary and The Netherlands, 1500-1800*. Wassenaar: Study Centre on the Republic of Letters in Early Modern Period, NIAS, 67-70.
- Juhász, I. 1976. 'Az ellenreformáció és az erdélyi prédikátorok az 1671-1681 közötti évtizedben.' [Contrareformatie en Zevenburgse predikanten tussen 1671 en 1681]. *Theologiai Szemle, nieuwe reeks*. 17: 186-192.
- Kocsi Csergő, B. 1728. 'Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum'. Lampe, F.A. 1728. *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum: Poolsum, 746-919.
- Lampe, F.A. 1728. *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum: Poolsum.
- Meijer, Th.J. 1972. *Album promotorum Academiae Franekerensis (1591-1811)*, samengesteld door Th.J. Meijer. Franeker: Wever.
- Miklós, Ö. 1918. *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674-1680) [Nederlandse interventie ten behoeve van het Hongaarse protestantisme (1674-1680)]*. Pápa: Főiskolai Könyvnyomda.
- Miklós, E. 1919. 'De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674-1680).' *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*. 40: 10-110.
- Miklós, Ö. 1936. 'A holland kálvinizmus elvi állásfoglalása a magyar protestantizmus gyászévtizedében.' [De principiële stellingname van het Nederlandse calvinisme in het "rampdecennium" van het Hongaarse protestantisme]. *Kálvin és kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négyzázadik évfordulójára [Calvijn en het calvinisme. Studies ter gelegenheid van het 400-jarig jubileum van de Institutio]*. Debrecen: Debrecen szabad királyi város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, 381-394.

- Otrokocsi Fóris, F. 1933. *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria, horumque victoria ipsis divinitus data*, persklaar gemaakt door G. Herpay. Debrecen: Sylvester. (Editio Fraternitatis Pastorum Helveticae Confessioni addictorum in Hungaria, Series III, Antiqua Bibliotheca Ecclesiae Reformatae Hungarica, I).
- Petrőczy, É. 2015/1. 'Czeglédi István Hollandia-képe.' [Het Nederlandbeeld van István Czeglédi]. Jankovics, J., Jankovits, L., Szilágyi, E.R., Zászkaliczky, M. (eds.) 2015. *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára [Stephanus noster. Opstellen ter gelegenheid van de 60ste verjaardag van István Bartók]*. Budapest: Reciti, 245-252.
- Petrőczy, É. 2015/2. 'Csúzi Cseh Jakab losonci–debreceni lelkipásztor három verses laudáció tükrében.' [De mens Jakab Csúzi Cseh, predikant te Losonc en Debrecen, bezien in het licht van drie laudaties in dichtvorm]. Gáborjáni Szabó, B., Oláh, R. (eds.) 2015. "Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem". *Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára [Ik neem het ter hand, lees het en denk er diep over na'. Gedenkboek ter gelegenheid van de 75ste verjaardag van Csaba Fekete en zijn 50-jarig jubileum als bibliothecaris]*. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 286-294.
- Poot, A. van. 1684. *Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungariën*. Amsterdam: Hoorn.
- Rácz, K. 1899. *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben [De slachtoffers van het bloedgericht van Pressburg]*. II. Lugos: Traunfeller (2e, vermeerderde uitgave).
- RMK I – Szabó, K. 1879. *Régi Magyar Könyvtár. I. [Bibliografie van oude Hongaarse boeken. I.]*. Az 1531-1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. [Bibliografisch naslagwerk betreffende de tussen 1531 en 1711 verschenen Hongaarstalige drukwerken]. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- RMK III – Szabó, K. & Hellebrant, Á. 1896-1898. *Régi Magyar Könyvtár. III. [Bibliografie van oude Hongaarse boeken. III.]*. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. [Bibliografisch naslagwerk betreffende de tussen 1480 en 1711 door Hongaarse auteurs geschreven, in

- het buitenland verschenen niet-Hongaarstalige drukwerken*]. 2 delen. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Séllyei, I. 1884. 'Üdvözlő beszéd, mellyel néhai nagytekintetű és tudományú Séllyei István Alsó-Magyarországban a pápai ref. egyháznak érdemes papja, és a dunántúli egyházkerület nagy tudományú és tapasztalású püspöke, Krisztusban hű szolgája, és állhatatos vértanúja, mint vendégünk 1676. május 19-től 1677. október 20-ig, tegnap megvált volna, tőlünk elbúcsúzott testvér-társai nevében.' [Rede waarmee wijlen István Séllyei, de welgeachte, welgeleerde en verdienstelijke predikant van de hervormde gemeente te Pápa in Neder-Hongarije en de welgeleerde en welervaren bisschop van het kerkdistrict Transdanubië, getrouw dienaar van God en standvastig martelaar, onze gast van 29 mei tot 20 oktober 1677, namens zijn medebroeders afscheid heeft genomen alvorens ons gisteren te verlaten], vertaald door Z. Csuthy. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*. 6: 414-426.
- Schutte, O. 1976. *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers residerende in het buitenland 1584-1810*. 's-Gravenhage: Nijhoff (*Rijksgechiedkundige Publicatiën*)
- Thury, E. 1998. *A Dunántúli Református Egyházkerület története [Geschiedenis van de hervormde kerkprovincie van Transdanubië]*. Pozsony: Kalligram. I-II. (Csallóközi Kiskönyvtár)
- Tóth, F. 1808. *A helvétziai vallástételt tartó tul a dunai főtiszteletű superintendentziában élt superindensek, vagy református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva [Het leven van de in het kerkdistrict van de Helvetische belijdenis in Transdanubië werkzame eleerwaarde superintenden ten of hervomde bisschoppen tot op heden beschreven]*. Győr: Streibig.